

VIZIJE PRIHODNOSTI IN DRUŽBENE SPREMEMBE V SLOVENIJI

Podjetništvo, socialno podjetništvo in družbeno eksperimentiranje¹

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Datum prejema: 18. 12. 2017

Izveček: Članek obravnava vizije prihodnosti v navezavi na družbene spremembe v Sloveniji. Sklicuje se na metanaracijo podjetništva kot poganjalca družbenega razvoja, na socialno podjetništvo kot institucionaliziranega nosilca družbenih sprememb ter na raznolike prakse in pobude družbenega eksperimentiranja. Članek se v etnografiji osredotoča predvsem na slednje. Vizije obravnava kot upanje, ki usmerja delovanje k ustvarjanju drugačne prihodnosti.

Ključne besede: vizije prihodnosti, podjetništvo, družbeno eksperimentiranje, socialna ekonomija

Abstract: The article analyses visions of the future in relation to social changes in Slovenia. It refers to the metanarrative about entrepreneurship as a generator of social development, to social entrepreneurship as an institutional agent of social changes, and to a variety of social experimentation practices and initiatives. The ethnographic material focuses mostly on the latter. The article understands the visions as hope, steering the activities towards the creation of a different future.

Keywords: visions of the future, entrepreneurship, social experimentations, social economy

Nekega pomladnega dne leta 2012 sem na nacionalni televiziji slišala mlado dekle o podjetniškem usposabljanju odločno in optimistično spregovoriti: »Ničesar ne pričakujem od nobenega. Jaz bom morala poskrbeti za to, da se bo kaj zgodilo.« Bila sem presenečena. Njen odgovor je bil zelo drugačen od odzivov mojih sogovornikov, tekstilnih delavk in delavcev, s katerimi sem se kot antropologinja pogovarjala med letoma 2000 in 2012. Drugačen je bil sicer tudi njen (potencialni) družbeni položaj, pa ne zgolj zaradi materialnih pogojenosti, temveč simbolnih in časovnih. Mlada potencialna podjetnica je v javnosti in v medijskem prostoru simbolizirala prestop v sodobnost, medtem ko so bili industrijski delavci predstavljeni kot anahronizmi preteklega socialističnega časa (Vodopivec 2016). Družbena pričakovanja industrijskih tekstilnih delavcev so temeljila na povrnitvi oziroma stabilizaciji ekonomskih družbenih razmer, na družbeni skrbi tovarne in države za njihov položaj. Izhajala so iz drugačne pogodbe med delom in družbeno varnostjo, med trgom in administrativnimi državnimi institucijami. Mlada potencialna podjetnica je predstavljala prehod v svet negotovosti. Odziv dekleta sem razumela kot sestavni del družbenega preoblikovanja v skladu z razvojno paradigmo samoodgovornosti.

Na to paradigmo se sklicujem tudi v članku. Samoodgovornost razumem kot miselno matrico, s katero so se redefinirale družbene razmere in pričakovanja v Sloveniji. Po razvojni paradigmi samoodgovornosti posameznik od ni-

kogar ničesar ne pričakuje, poskrbi in odgovarja sam zase ter se zanese sam nase. Razvojno paradigmo povezujem s procesi individualizacije družbe, preoblikovanja sistemov produkcije in distribucije, prestrukturiranja trga dela, zaposlitvenih in socialnih politik ter z idealom podjetništva. V sklopu slednjega se podjetništva ne razume zgolj kot organizacijske oblike, zaposlitve ali dela, ampak kot ideal načina delovanja in bivanja posameznika. Podjetništvo postane model za preoblikovanje delavskih subjektivitet, jaza in sebstva (Rose in Miller 1990, 2008; Rose 1998), družbenega upravljanja (Harvey 1989) in reševanja družbenih problemov. Gre sicer za širše procese družbenega in osebnostnega preoblikovanja v družbi negotovosti, sama pa sem se osredotočila na področje dela, produkcije in distribucije kot tudi na pomene, ki so povezani z izkušnjo dela, identifikacijskimi procesi in družbenimi položaji. Takšen je miselni okvir tega članka in izvira iz mojega interesa preučevanja produkcije in dela v Sloveniji.

Ko sem leta 2012 pisala o odzivu dekleta, sem bila osredinjena predvsem na podjetniško družbeno preoblikovanje. V prispevku naslavljam tudi optimizem in odločnost njenega odziva. Morda nas danes to niti ne preseneča v tolikšni meri, pred petimi leti pa smo v medijih in javnosti težko zasledili optimistični ton. Mlada potencialna podjetnica je govorila o sebi, o svoji prihodnosti, in ne o družbi ali skupnem, a z zaupanjem in vero o potencialnih možnostih dela, zaposlitve in razvoja. Po večletnem poročanju o menedžerskih goljufijah in korupciji, nezaupanju, ki ga je povzročila privatizacija, predvsem pa po gospodarski krizi leta 2008, varčevalnih ukrepah, naraščajoči brezposelnosti in revščini so se v medijih in javnosti krepila občutja ne-

¹ Članek je nastal v sklopu projekta *Misliti bodočnost: Primerjalna antropološka študija pričakovanj v jugovzhodni Evropi* (ARRS J6-7480), ki ga iz državnega proračuna sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

moči, razočaranja in jeze.² Danes mediji objavljajo zgodbe o uspehu in dobrih praksah; tistih, ki sledijo Silicijevi dolini ali osebnim sanjam, in tistih, ki kličejo k družbeni spremembi. Uzgodbljanje izkušenj pa pogosto spremlja še pojasnilo, da »se tudi v Sloveniji da«, »da je tudi v Sloveniji mogoče uspeti«, »da se tudi v Sloveniji dogajajo spremembe«.

Vprašanja, ki so me vodila pri terenskem delu, so bila usmerjena v razumevanje praks, ki se zavzemajo za drugačno prihodnost, in vizij, ki med ljudmi ustvarjajo upanje. Drugačna prihodnost je bila tudi v kontekstu mojega zanimanja in dosedanjih raziskav povezana s poskusi vzpostavljanja drugačnosti sodobnemu kapitalističnemu tržnemu sistemu, specifični metanaraciji družbenega razvoja, temelječega na učinkovitosti, rasti in konkurenčnosti. To pa ne pomeni, da sem iskala izključno sogovornice in sogovornike, ki to drugačnost zagovarjajo. Ljudje so spregovorili o širši viziji drugačnosti življenjskih praks, odnosov, odgovornosti, razmerij do drugih, do planeta, do samih sebe, do razumevanja skupnosti in lastne umeščenosti.

V prispevku se osredinim na vizije prihodnosti v Sloveniji. Sklicujem se na metanaracijo podjetništva kot poganjalca družbenega razvoja, na socialno podjetništvo kot institucionaliziranega nosilca družbenih sprememb ter na raznolike prakse in pobude družbenega eksperimentiranja, ki ustvarjajo upanje in motivirajo delovanje k družbenim spremembam. Vseh treh vizij ne obravnavam na enak način: podjetništvo me zanima kot metanaracija, medtem ko socialno podjetništvo in družbeno eksperimentiranje preučujem na izkustveni ravni sogovornic in sogovornikov. Vizije obravnavam kot upanje, ki usmerja delovanje k ustvarjanju drugačne prihodnosti. Povezane so z izkušanjem sodobnosti, s transformacijo vrednot in identitete. Na podjetništvo se v vizijah prihodnosti sklicuje gospodarski sektor – institucionalna raven (nacionalna, OECD in EU), prevladujoča paradigma razvoja in trg dela. Socialno ekonomijo, ki je v Sloveniji institucionalizirana kot socialno podjetništvo, sem izbrala, ker je v zadnjem času v Evropi in Sloveniji doživela velik razmah in podporo. Promovirajo jo evropske in nacionalne politike, številni dokumenti in vizije razvoja. Po eni strani se sektor odziva na okoljske in socialne probleme, na krizo globalnega kapitalističnega razvoja, po drugi strani pa spodbuja specifično metanaracijo podjetništva in podjetizacije družbe. V etnografiji zajamem vizije socialnih podjetnikov in družbenih eksperimentatorjev. Z družbenimi eksperimen-

tatorji naslavljam raznolike pobude in prakse drugačnosti posameznic, posameznikov, (lokalnih ali interesnih) skupnosti in nevladnih organizacij.

Z ljudmi na terenu sem se začela srečevati leta 2017, nekatere pa sem poznala že od prej.³ Sogovornike sem izbirala med socialnimi podjetnicami, podjetniki, zadružniki, pobudniki socialne ekonomije in alternativnih ekonomskih praks ter med družbenimi eksperimentatorji. V etnografijo poleg pogovorov zajamem sodelovanja na delavnicah, preglede socialnih omrežij in spletnih portalov oziroma predstavitev konkretnih praks na konferencah predvsem s področja socialnega podjetništva, ki so bile predstavljene na spletu.

Na tri skupine vizij se sklicujem, ker so po mojem videzju enako idejno zaznamovane in se medsebojno napajajo (pa čeprav v kritiki). V prvem delu članka predstavim podjetniško preoblikovanje v sklopu družbeno-političnega prestrukturiranja v Sloveniji. Naslavljam metanaracijo, ki promovira inovativno podjetništvo kot poganjalca družbenega razvoja oziroma – v primeru socialnega podjetništva na institucionalni ravni – reševalca družbenih in okoljskih problemov. V drugem delu predstavim raznolike pobude, ki so lahko sestavni del institucionaliziranega socialnega podjetništva, a sooblikujejo tudi od metanaracije drugačne vizije prihodnosti in se pogosto prepletajo z vizijami družbenih eksperimentatorjev. Te predstavim v tretjem delu. Gre za vizije, ki se oblikujejo oziroma udejanjajo s praksami in eksperimentirajo z vzpostavljanjem vzporednih družbenih struktur, odnosov in skupnosti. Zanimale so me pobude, ki so med ljudmi prepoznane kot vizije drugačne prihodnosti, družbe in sveta. Pobude obravnavam kot proces v nastajanju.

Podjetništvo

Pojem podjetništva je danes močno zaznamovan z individualnostjo, izbiro in svobodno voljo. Termin ima osrednje mesto v politikah razvoja, gospodarskih napovedih, medijih, javnosti in akademskih krogih. Vendar pa ostaja nejasen; zajema procese tvornosti poslovnih strategov, kreativcev kot tudi nosilcev sprememb (Pfeilstetter 2016: 184). Ideja o vizionarskem genialnem podjetniku, ki z inovacijami v negotovih razmerah poganja razvoj, je jedro sodobne družbeno-ekonomske razvojne makronaracije, ki jo promovirajo medijske zgodbe o uspehu, podjetniški ideologiji, strateški dokumenti, gospodarske smernice in politike razvoja. V Sloveniji ji sledimo v preoblikovanih aktivnih politikah zaposlovanja ter spremenjenih politikah trga dela in socialne oskrbe. Razvojna paradigma promovira model inovativnega podjetništva ne zgolj kot vizije prihodnosti v gospodarstvu, temveč tudi v družbenem varstvu in upravljanju (Vodopivec 2017). Razpravo o podjetništvu kot viziji

2 To je bilo še pred protesti, ki so jeseni 2012 na ulicah vzpostavljali podporna okolja in skupni prostor upanja v družbene spremembe. Do širšega optimističnega in upajočega preloma v navezavi na družbene spremembe je v tem času prišlo tudi v mednarodnem prostoru. Pobude so bile kratke in so vodile tudi v razočaranje, a so bile prepletene z utopičnimi občutji, da je mogoče graditi drugačno družbo in način bivanja. Zanetli so vizije boljše prihodnosti (Webb in Kleist in Jansen 2016: 377).

3 Tudi sama sem med letoma 2004 in 2010 aktivno sodelovala v nevladnem sektorju.

družbene spremembe zato umeščam v kontekst sodobne metanaracije ter opozarjam na strukturne neenakosti, ki jih spodbuja.

Kot sem podrobneje predstavila na več mestih (Vodopivec 2012a, 2012b, 2016, 2017), so v Sloveniji spremembe na trgu dela tesno povezane s spreminjanjem socialnih politik, z vzpostavljanjem novih delavskih subjektivitet in s pozivi k spreminjanju miselnosti. Aktivne politike zaposlovanja so vpeljale nov pojem *zaposljivosti* namesto *zaposlenosti*. Zaposljivost je definirana kot sposobnost posameznika, da rešuje svoj problem (ne)zaposlenosti s spreminjanjem portfolia veščin in kompetenc. Ideal takšnega delovanja je »podjetnik«, ki se ne ukvarja nujno s podjetništvom, se pa zna podjetno obnašati, si sam priskrbeti sredstva za svoj obstoj in ne čaka na socialne prejemke. Imperativ samoaktivacije posameznika je vplival na individualizacijo trga dela, socialnega varstva in drugih področij družbene skrbi (npr. zdravja). Poleg obravnave osebnih gmotnih razmer se je v družbi spremenila obravnava družbenih problemov. Teh se več ne razume kot posledice družbene pogojenosti, temveč so odgovornost posameznika (Leskošek 2014). Kot sem že omenila, sem v svojih dosedanjih raziskavah spremembe v politikah, gmotnih razmerah in družbenem razumevanju povezala z razvojno paradigmo samoodgovornosti in modelom podjetništva (prevladujočo družbeno vizijo razvoja). Čeprav gre za širše mednarodne procese, se je v Sloveniji paradigma vzpostavljala v kritiki preteklega socialističnega paternalizma in v preklopu socialistične miselnosti – v kognitivno-ideološkem prelomu (Vodopivec 2016).⁴ Takšne kontekstualizacije so danes v javnosti redkejšje. Samoaktivacija in neprestana prilagodljivost se s podjetniškim idealom kažete kot nova normala in izziv, ki ponuja nove priložnosti. Vizije prihodnosti, ki jih model proizvaja, so utemeljene v sodobnih trendih (tehnološkega) razvoja.

Po finančni krizi leta 2008 je slovenska vlada še bolj intenzivno spodbujala samozaposlovanje kot poseben zaposlitveni status, hkrati s trženjem podjetniškega jaza. Udejanjanje podjetniškega jaza se pričakuje od podjetnikov, ki imajo svoja podjetja, a tudi od samozaposlenih oziroma od vseh nas. Avtorji, ki se ukvarjajo z družbeno neenakostjo in atipičnimi zaposlitvami, izjemen porast samostojnih podjetnikov v zadnjih letih (Kanjuo Mrčela in Ignjatovič 2015) povezujejo s tveganjem revščine (Leskošek idr. 2013; Dragoš in Leskošek 2016). Spodbujanje samozaposlovanja in trženje samega sebe (kar je sestavni del aktivnih politik zaposlovanja) se je izrazilo v številnih zaposlitvenih portalih, klubih, sejmih, kariernih centrih, tečajih in delavnicah, ki učijo oziroma spodbujajo k trženju osebnih značajskih lastnosti, veščin in spretnos-

ti (Vodopivec 2012a, 2017).⁵ Podjetništvo v tem pomenu ni zgolj pravno-formalni status, temveč zajema specifične veščine in kompetence, ki jih človek trži in tako poskrbi za svojo zaposljivost. V takšnem idejnem okviru so le-te poblagovljene, redefinirane so kot blago, mogoče jih je trži in prodati na trgu (za mednarodni prostor glej Gershon 2011, 2016; Urciuoli 2008; Wilf 2015).

O tem, kako se je paradigma samoodgovornosti vzpostavljala v Sloveniji, sem pisala na več mestih (Vodopivec 2012b, c, 2015, 2016, 2017),⁶ zato v članku tega vprašanja ne zastavljam. Pri raziskovanju sem izhajala iz razmišljanja Nikolasa Rosea. Rose je podjetništvo razlagal kot ideal preoblikovanega sebstva (1998). Skliceval se je na politično racionalnost, tehnologije upravljanja in mehanizme samoregulacije. Opozoril je na vlogo ekonomije in podjetništva v oblikovanju sebstva, ki nas vodita, da svoja življenja in sebe upravljamo kot podjetje. Jezik podjetništva in ekonomije je uzurpiral različne sfere vsakdanjega življenja kot tudi različne družbene sfere. Rose je pozval, da jezik obravnavamo kot intelektualno tehnologijo, ki uokvirja našo miselnost in posledično usmerja delovanje (Rose 1998; Rose in Miller 1990, 2008). Podjetništvo poudarja učinkovitost, tekmovalnost in tveganje, je motor in generator specifične makronaracije napredka, razvoja in rasti. Transformacije sebstva so povezane z vzpostavljanjem novih vrednot in morale, ki jih takšna miselnost uokvirja. Vpogled v medije in razprave v slovenski javnosti kažejo, da so ljudje v veliki meri ponotranjili razumevanja in pričakovanja iz paradigme samoodgovornosti. Z lastnim etnografskim delom (pogovori s ljudmi, analizo odzivov ljudi v medijih) sem odkrivala, da ljudje kljub jezi na gospodarsko korupcijo in državo za svoj družbeni položaj krivijo sebe (Vodopivec 2016; Kovačič 2008). Čeprav ne trdim, da razvojna paradigma samoodgovornosti deluje kot vsedelujoča kategorija, ki dokončno pogojuje delovanja ljudi, jih vendarle strukturno zaznamuje.

Podjetniška orodja in tehnike se iz poslovnega sveta selijo na številna druga področja izobraževanja, urbanega upravljanja in reševanja družbeno-ekoloških problemov (Vodopivec 2017), kar je opazno tudi v socialnem podjetništvu. Zato v naslednjem poglavju zagovarjam tezo, da je socialno podjetništvo v Sloveniji koristno obravnavati kot sestavni del podjetizacije družbe. A hkrati moramo upošte-

4 V tem delu podrobneje obravnavam postsocialistično transformacijo v Sloveniji in odnos do socialistične preteklosti, tudi v primerjalnih kontekstih z nekaterimi drugimi postsocialističnimi državami.

5 Učijo se predvsem nastopati in se samoocenjevati, kar naj bi posameznika vodilo k boljšim rezultatom (Vodopivec 2017).

6 Vzpostavljanje razvojne paradigme samoodgovornosti sem najprej spremljala v življenjski izkušnji tekstilnih delavk in delavcev v navezavi na transformacijo industrijskega dela. Ugotavljala sem, da je spremenjena organizacija dela zahtevala drugačne delavce, kjer pa samoodgovornost ni bila vezana zgolj na njihovo vlogo delavcev, temveč je zajela tudi spremenjena delovanja na drugih področjih njihovega življenja. Pozneje sem vprašanje razširila na trg dela, v spremenjene socialne politike ter v politike (aktivnega) zaposlovanja in zdravja (v primeru poklicnih bolezni).

vati konkretne kritike globalnega kapitalističnega razvoja, strukturnih neenakosti, družbenega in okoljskega izčrpanja ter posamezne napore akterjev socialnega podjetništva, ki s svojimi vizijami stremijo k drugačnemu udejanjanju in razumevanju socialnega podjetništva v prihodnosti.

Socialno podjetništvo

V Sloveniji so razpravo o socialni ekonomiji oblikovali posamezniki, civilnodružbene pobude, EU, OECD in nacionalna politika. Socialna ekonomija je bila institucionalizirana z *Zakonom o socialnem podjetništvu* (2011).⁷ Zakon (UL RS št. 20/2011), ki je bil opredeljen v spodbujanju socialne kohezije in demokracije (strategija Evropa 2020), je definiral dva tipa socialnega podjetja: tip A je nepridobitno podjetje, ki deluje v javno (skupno) dobro, tip B pa zaposluje ranljive skupine oziroma skrbi za njihovo družbeno vključenost (ne glede na vsebino dejavnosti).⁸ Analitačarka socialnega marketinga Romana Zidar je na konkretnih primerih v Sloveniji opozorila na problem trženja socialnih dejavnosti, na tržno manipulacijo in socialno zavajanje (*socwashing*, Zidar 2013: 297), ki jo takšna zakonodaja omogoča (pri tipu B ne definira vsebine dejavnosti). Vprašanje je torej, kako ločiti socialno podjetništvo od klasičnega tržnega tipa? Ali socialno podjetništvo predstavlja antipod tržnega kapitalizma ali njegovo novo obliko (Zidar 2013: 291)?

Na njeni vprašanji so se sklicevali tudi moji sogovorniki. S terminom in zakonodajo danes nihče ni zadovoljen. Sogovorniki menijo, da je formalni okvir potreben, a ga je treba spremeniti. Pogovarjala sem se z različnimi socialnimi podjetnicami oziroma socialnimi podjetniki in tistimi, ki so sooblikovali ideje socialne ekonomije, socialnega podjetništva in zadružništva. Zadružništvo idejni snovalci socialne ekonomije uvrščajo v njeno jedro. Ob utemeljevanju socialne ekonomije se sklicujejo na zgodovinski pomen zadružništva v Sloveniji in Evropi v 19. in v začetku 20. stoletja.⁹ Zgodovina igra pomembno vlogo pri razumevanju in udejanjanju idej socialne ekonomije, pa naj gre za politizacijo preteklosti ali konkretne lokalne izkušnje oziroma spomine, ki sooblikujejo sodobni razvoj in vizijo prihodnosti. V nekaterih lokalnih okoljih zadružništvo kritično odklanjajo zaradi povezanosti s socialistično preteklostjo,¹⁰ v drugih se sklicujejo na kooperative (pa čeprav so to v prevodu zadruga, a drugačen termin oziroma prevod

vzbujajo drugačne asociativne povezave), nekateri pa se na socialistično preteklost neposredno sklicujejo.

Socialno podjetništvo kaže na številne dileme, ki jih v slovenskih kulturnih okvirih prinaša ta besedna zveza. Z institucionalizacijo po podjetniškem modelu naj bi posamezniki, civilne pobude, NVO in društva (najbolj intenzivno jih nagovarja institucionalizirani sektor) poskrbeli za družbeno dobro, socialno oskrbo marginaliziranih oziroma zaposlovanje ranljivih skupin. V socialno podjetništvo so vstopili številni iz nevladnega in poslovnega sektorja, mlajše generacije pa naj bi področje zanimalo predvsem zaradi zaposlitvenih možnosti.

Za številne socialne podjetnice in podjetnike je sporen pridevnik »socialno«, ki v širši javnosti namiguje na dobrodelnost oziroma na prosjačenje ali miloščino. Slednje naj bi po pripovedovanju nekateri povezovali s socialno pomočjo, drugi z »odvisnostjo od donatorskih sredstev« (Ustni vir 1).¹¹ Dejansko večina socialnih podjetij deluje kot družbeni korektiv, ukvarja se z ranljivimi skupinami in si prizadeva za njihovo vključenost. Zmedo vnaša definicija nepridobitnega oziroma neprofitnega; za nekatere naj bi to pomenilo, da se dela brezplačno oziroma da takšna podjetja plačuje (podpira) država.¹² Podjetništvo se v Sloveniji razume na specifičen način, pri katerem je ustvarjanje dobička asociativno težko povezati z delom za skupnost. Nekateri so v socialno podjetništvo vstopili iz podjetništva oziroma iz poslovnih vzgibov, drugi iz nevladnih organizacij oziroma zaradi družbenega angažmaja.¹³ Slednji so socialna podjetja pogosto registrirali zaradi finančne podhranjenosti in obljubljenih državnih subvencij, dejavnost pa so opravljali tudi že pred samo registracijo. Vizija razvoja tistih, ki so v socialno podjetništvo vstopili iz poslovnih pobud, je drugačna od tistih, ki jih žene vizija razvoja drugačne družbe in sveta. Poslovno usmerjene pobude opozarjajo na problem družbeno angažiranih pobudnikov iz nevladnih organizacij. »Socialno podjetništvo je v prvi vrsti podjetništvo,« je prepričana podjetnica Lenka, »ne more ga poganjati družbeni angažma«. Za družbeno angažirane pobudnike pa je koncept preveč »ozko kapitalski« (Ustni vir 2).

Naj poudarim, da niti tržno usmerjenih dejavnosti ne gre tolmačiti zgolj s tržno racionalnostjo ali kapitalistično lo-

11 Sogovornica je velika zagovornica zadružništva in o načelih zadružništva poučuje na Inštitutu za socialno ekonomijo.

12 Slednje je po moji oceni povezano s širšo percepcijo, da sektor spada pod državno oskrbo. A pri tem naj omenim, da je v medijih večkrat citirani predstavnik vlade poudaril višino sredstev, namenjenih sektorju za njegov zagon. Po pripovedovanju socialnih podjetnikov tega denarja ni več veliko, za nekatere predstavlja celo problem, ker gre zgolj za zagonska sredstva. Socialna podjetja prav tako nimajo davčnih ali drugih olajšav.

13 K temu je prispevalo tudi dejstvo, da je nevladni sektor kadrovske in finančno podhranjen, sredstva za njegovo financiranje pa so se v zadnjem času še zmanjšala (Zidar 2013: 293).

7 Oktobra 2017 je bilo v Sloveniji registriranih 258 socialnih podjetij.

8 V obravnavi je nov predlog, ki bi v *Zakon* vnesel spremembe, med drugim ukinil delitev na dva tipa.

9 A vendar po zakonodaji v kategorijo socialnega podjetništva sodijo zgolj tiste zadruge, ki opravljajo dejavnosti, opredeljene v *Zakonu o socialnem podjetništvu*.

10 Zadružništvo se je na Slovenskem razvijalo v drugi polovici 19. stoletja. O zgodovinskem pomenu zadružništva v 19. in začetku 20. stoletja ter med obema vojnama glej Lazarevič (1994, 2012).

giko v nasprotju z družbeno skrbjo (predvsem skrbjo za zaposlene) in za skupno dobro. Lokalne, osebne, družinske lastnosti in konkretna sodelovanja pomembno zaznamujejo »pravega podjetnika«, kaj se od njega pričakuje, norme, ki naj bi jim sledil, in njegova prizadevanja. Lenka, ki je bila leta 2014 nagrajena za podjetnico leta in deluje v socialnem podjetništvu, neprestano išče nove poslovne modele, organizacijske oblike delovanja, da bi poskrbela za zaposlene in bila hkrati odgovorna do družbe in narave. Veliko eksperimentira z organizacijskimi enotami, oblikami delovanja in vzpostavljanja drugačnih odnosov od ustaljenih. Svoje delo opiše kot hojo po robu. Njeno delovanje je formalno določeno, a išče druge poti, spodbija formalne okvire, kot pravi, jih poskuša spreminjati. Formalno-pravni okvir je za socialne podjetnike pomemben in se nanj pogosto sklicujejo, tudi v želji po spreminjanju. Družbeno angažirani pobudniki pa so kritični do prenašanja podjetniških orodij na družbena vprašanja in odklanjajo takšne vizije. Gaja iz okoljevarstvene organizacije, ki sicer ni socialna podjetnica, je kritično izpostavila, »zakaj bi moglo biti nekaj, kar prinaša družbeno spremembo, tudi tržno? Če nam je družbeno pomembno, potem kot družba zagotavljamo sredstva. Zakaj se podjetništvo imenuje? Ker smo hoteli podjetizirati nas« (Ustni vir 3).

Antropologinja Luna,¹⁴ ki se ukvarja z vprašanji vzpostavljanja skupnosti z »alternativnim sistemom menjave« (kot je to ubesedila sama) in tudi sama vodi socialno podjetje z brezdomci, je prav tako skeptična do integracije podjetniških načel. »Spremeniti bi morali način razmišljanja – ne o tem, kako naj socialna ekonomija postane korektiv tržnega kapitalizma, temveč kako bo socialna ekonomija omogočila nov sistem, kjer se bodo vzpostavili drugačni kriteriji« (Ustni vir 4). Ne glede na kritiko Luna vodi socialno podjetje in verjame, da lahko v prihodnosti sooblikuje področje v drugo smer.

Osrednjo dilemo pri udeležanju socialnega podjetništva predstavlja vprašanje, kako združiti tržno delovanje, socialne vsebine in družbeno-okoljsko skrb. Za družbeno in socialno varstvo je v preteklem socialističnem sistemu skrbela država. Pozneje so številna bremena socialnega varstva prevzele nevladne (in humanitarne) organizacije, po novem pa naj bi jih socialna podjetja s tržno rentabilnim poslovnim modelom. Socialni podjetniki, ki prihajajo iz nevladnega sektorja, se borijo z iskanjem ravnovesja med svojimi vizijami družbenega angažmaja in tržno rentabilnostjo, med vizijami ter prekarnimi razmerami in izgorelostjo. Nekateri se namreč v socialnem podjetništvu zavzemajo za drugačen kapitalizem, drugi za popolnoma drugo, novo pot.

Namen socialnega podjetja Stara roba – nova raba, v katerem dela Luna z brezdomci, je zaposlovanje in družbena

vklučenost ranljivih skupin, a hkrati tudi skupno razvijanje alternativne ekonomije. Vizija delovanja je odkrivati »netržne vidike menjave in prakticiranje alternative« (kot to poimenuje Luna), ki naj bi se vzpostavljala s prakso, v sodelovanju in v interakciji sodelujočih. Ravno zato delovanje podjetja umeščam v družbeno eksperimentiranje, saj sodelujoči eksperimentirajo z vzpostavljanjem novih družbenih odnosov in struktur, kar je tema naslednjega poglavja. Med družbene eksperimentatorje bi lahko uvrstila tudi nekatere druge socialne podjetnice in podjetnike. Zakonodaja in pravno-formalna zavezanost določata načine delovanja socialnih podjetnikov, a nekateri kljub temu eksperimentirajo z novimi družbenimi praksami.

Kot sem ugotavljala ob branju spletnih predstavitev, medijskega poročanja in s sogovorniki, socialno podjetništvo ustvarja skupen prostor razprav, kjer se srečujejo ljudje, ki prihajajo iz različnih polj delovanja. Poleg neformalnih povezav so socialni podjetniki združeni v Forum socialnega podjetništva (na prostovoljni ravni), ki ima poleg povezovanja namen krepiti podporno okolje, »regijsko povezovanje in samozavest« (Ustni vir 5),¹⁵ mobilizacijsko moč in politični prostor. Povezanost in podporno okolje delujeta emancipatorno na posameznike, na regijsko povezanost in skupen nastop. Slednje je pomembno predvsem za deprivilegirane regije Prekmurja, Zasavja in Posavja. Mreža ima politični potencial, v prihodnosti lahko zagotovi skupen nastop pri postavljanju zahtev za spremembo pravno-formalnega okvira.

Sogovorniki, ki prihajajo iz zagovorniških, raziskovalnih ali nevladnih krogov, številnih socialnih podjetij (predvsem poslovno usmerjenih) ne bi povezali z generatorji družbenih sprememb, in to ne glede na oznako socialnega, zelenega ali krožnega gospodarstva. Pa vendar socialnih podjetij, ki se zavzemajo za družbene spremembe v okviru obstoječega kapitalističnega sistema, ne moremo obravnati popolnoma ločeno od družbenega eksperimentiranja, saj pogosto razmišljajo in delujejo skupaj. Podjetnico Lenko sem spoznala na delavnici o Ekonomiji za skupno blaginjo, ki jo je vodil Nara iz Trajnostnega parka Istra. Naro bom predstavila v naslednjem poglavju. Večina sogovornikov se je med seboj poznala oziroma je poznala delovanje drugega. Srečevali so se na delavnicah in se medsebojno idejno napajali (v potrjevanju ali kritiki).

Socialno podjetništvo za pobudnike pomeni tudi novo priložnost za skupno delovanje v podpornem okolju, sodelovanje, učenje novih orodij, načinov obnašanja in samozavesti. To daje zagon novim vizijam in povezavam, ki jih danes ne moremo predvideti. Sodelovanje namreč piše nove imaginarije, širi polje zamisljivega in odpira nove možnosti.

¹⁵ To je v pogovoru izpostavila Mojca iz socialnega podjetja Knof iz Brežic, ki se ukvarja z regionalnim povezovanjem podjetniških pobud iz Posavja z družbenim, okoljskim in zdravstvenim učinkom ter z lokalno samooskrbo.

¹⁴ Luna Jurančič Šribar je napisala doktorsko disertacijo s področja ekonomske antropologije o alternativnem in tržnem sistemu menjave (2016).

Družbeno eksperimentiranje

Ko smo na delavnici Ekonomije za skupno blaginjo¹⁶ (ki jo je organiziral Dimitrij s Kočevskega) sedeči v krogu povedali razloge za svoj prihod, so se številni odzvali, da so prišli, »ker jih zanima Nara« oziroma jih »zanima vse, kar zanimivega dela Nara.« Kot sem videla med delavnico in na njegovi predstavitvi knjige *Slovenija: Navodila za uporabo* (2017) v Medvodah, se o Nari govori, »da hodi bos«, »da živi v divjini«, »pozna in sodeluje s številnimi zanimivi družbenimi eksperimenti«, »vodi zanimive delavnice odkrivanja sebe, gradnje skupnosti, uči drugačnega odnosa do zemlje«. Nara deluje na ljudi z »Nara efektom«, kot je v uvodu v njegovo že omenjeno knjigo zapisal Jure Capuder (2017: 7). Naro sem za sogovornika (Ustni vir 6) pri preučevanju vizij prihodnosti izbrala, ker se mi je – poleg tega, da se z vprašanji neposredno ukvarja – zdel človek, ki motivira ljudi okoli sebe ter med njimi ustvarja upanje in optimizem, da je mogoča drugačna pot (od ustaljene). Ko sem ga prvič obiskala, je s skupino ljudi v Istri vzpostavljaj trajnostni poligon, kjer so želeli predstaviti trajnostne prakse, razvijati ekološko naselje in povezovati različne pobude. Poleg Nare v tem poglavju predstavim še Gajo, ki jo sicer poznam že nekaj časa, prav tako pa sem jo srečala na isti delavnici kot Naro. Gaja dela v osrednji okoljevarstveni nevladni organizaciji in sodeluje s številnimi civilnimi iniciativami, ki stremijo k ustvarjanju drugačne prihodnosti. Hkrati poskuša tudi sama živeti to, kar zagovarja. Čeprav se v poglavju sklicujem predvsem na Gajo in Naro, govorim o vizijah, ki jih sooblikuje več ljudi. Osredinjam se na raznolike pobude oziroma prakse, ki imajo skupno vizijo oblikovanja trajnostne vključujoče družbe (nekateri govorijo o regeneraciji) z nizkim okoljskim odtisom, kjer sta v ospredju človek in narava, ne pa kapital. Pobude se vzpostavljajo v kritiki globalnega kapitalističnega sistema, strukturnih neenakosti, čezmernega potrošništva, ekološkega izčrpanja in prevladujoče ekonomske družbene paradigme razvoja.¹⁷

Pobude, ki jih obravnavam, zajemajo raznolike prakse-podrasti,¹⁸ ekovaških poskusov,¹⁹ tranzicijskega gibanja, trajnostnega parka in urbanih praks (medsosedskega povezovanja, urbanih vrtilčkov, izmenjav). Zajemajo lahko politično mobilizacijsko povezovalno dejavnost, vzpostavljanje idejnega in imaginacijskega polja drugačnosti ali konkretne dejavnosti (npr. izmenjave) oziroma vzpostavljajo daljše časovne in močnejše skupnostne strukture. Gre za ekološke načine bivanja in oblačenja, etično porabo, trajnostno gradnjo, okoljske in družbene varstvene načine bivanja, delovanja, vzpostavljanje novih oblik dela in izmenjav. Prakse so usmerjene k samooskrbi in lokalnemu delovanju, hkrati pa tudi k medsebojni mednarodni povezanosti in izmenjavi (predvsem izkušenj in znanj), k vzpostavljanju skupnosti na moralno-etični zavezanosti in odgovornosti do drugega. Gaja je razložila, da pobude zajamejo »ljudi, ki težijo k družbenim spremembam, trajnosti, čigar napori in motivacije temeljijo na podobnih vrednotah in notranjem ognju« (Ustni vir 3). Po mnenju Nare jih povezuje »pismenost v družbenih relacijah, duhovna zrelost, ljubezen do narave, strast do učenja, dvom do mainstreama, ne nujno nasprotovanje, ampak dvom, vera, da se da drugače« (Ustni vir 6).

Pobudniki eksperimentirajo z družbenimi praksami, z vzpostavljanjem vzporednih skupnostnih struktur, zato jih imenujem družbeni eksperimentatorji. Njihova vizija je, da bodo vzporedne strukture in novi načini življenja v prihodnje postali dovolj zasidrani v ljudeh in dovolj močni za propad obstoječih sistemov. Njihova vizija prihodnosti je povezana z vzpostavljanjem skupnega dobrega, utemeljena na transformaciji sedanjih vrednot in moralnega reda. Vizijo definira prelom. Cilj je graditi prihodnost, ki bo drugačna od sodobnih razmer, etike in morale ter prevladujoče paradigme razvoja.

Pobude so posredno in neposredno povezane z mednarodno družbeno ekološko kritiko. Kljub kritiki poudarjajo proaktivno držo in eksperimentiranje. Po razlagi sogovornikov proaktivnost ne zajame zgolj kritike, temveč razvoj novih idej in praks. »Ne samo, kako ne,« je razložila Gaja, »ampak tudi, kako ja.« Gaja je svojo proaktivno držo opisala kot svojo vključenost v lokalno in globalno dogajanje:

18 Gre za prevod besede *grassroot*. S terminom se v nevladnih krogih in nekaterih samoorganiziranih skupinah poimenuje prakse oziroma modele, ki se razvijajo od spodaj, v samoorganizaciji v vsakdanjem življenju, in lahko zajamejo civilne iniciative, lokalne ali druge interesne skupnosti, nevladne organizacije, podjetja. Prevod besede povzemam po pogovoru z Naro, glej tudi spletno stran okoljevarstvene nevladne organizacije Umanotera (Ustni vir 6; Spletni vir 2). V uporabi je pogosto kar angleška beseda *grassroot*.

19 Po pripovedovanju sogovornikov v Sloveniji ni pravih ekovaških skupnosti, so pa poskusi oziroma zametki. Ideje tranzicijskega gibanja (ki je zrastle iz permakulture v skupnosti Totnes v Veliki Britaniji leta 2006) in ekovaških skupnosti so medsebojno povezane. Pobudniki so pogosto isti ljudje (tudi v Sloveniji).

16 Koncept ekonomije za skupno blaginjo je leta 2010 v Avstriji vpeljal politični aktivist, pisatelj in predavatelj Christian Felber kot alternativo sodobnemu gospodarskemu modelu. Od tam se je razširil po Evropi.

17 Zamišljanje drugačne prihodnosti sooblikujejo intelektualne razprave v družbi o odrasti (»degrowth«), novih oblikah ekonomije in univerzalnem temeljnem dohodku (UTD). Ni nujno, da se strinjajo, a vendarle napajajo skupen idejni prostor zamišljanja drugačne prihodnosti.

Ne bi mogla biti neaktiven člen. Moje delovanje je povezano z odzivanjem na družbeno dinamiko, da ustvarjamo ugodne pogoje za življenje, varstvo okolja, medsebojni odnosi, sodelovanje, skupnost, da ni ideja, da poskrbi človek zase, ampak za skupnost. Mi, skupnost smo dejansko vsi mi. Ne moremo se delati, da nimamo nič skupnega z drugimi ljudmi. Zemlja je naš skupni pašnik. (Ustni vir 3)

Prakse so različne po obliki in fokusu, a v splošnem spodbujajo delovanje, odgovornost do drugega, okolja in svojih dejanj. Usmerjene so k spreminjanju življenjskih razmer in ne zgolj naše miselnosti. Prakse ustvarjajo nove strukture, koncepte in besednjake. Besedišča niso popolnoma nova, nekatere termine si delijo s prevladujočo paradigmo družbenega razvoja, npr. »prožnost« in »(samo)aktivacija«. Tudi kriza in negotovost se kažeta kot priložnost, s katero se poziva k izstopu iz ustaljenih okvirov. Kljub tem podobnostim termine razlagajo drugače – kot usmerjene v skupno dobro in ne v korist dobička oziroma kapitala.

Družbeno eksperimentiranje zajame preizkušanje novih oblik dela in življenja v praksi. Raziskovanje poteka ob ustvarjanju skupnostnih rešitev. Novo ne pomeni inovacije, odrezane od preteklosti ali drugih (kulturnih) prostorov. Eksperimentiranje zajame iskanje rešitve, vzete iz drugega prostora ali časa (samoupravne skupnosti, tradicionalna znanja ipd.). Zgodovina (vključno z idealizacijo preteklosti) služi kot argument, da je mogoče drugače. A pomembna je umestitev v konkretni kontekst, »premoščanje preteklosti in prihodnosti«, kot opozori Nara, povezovanje različnega prostora časa. Čeprav vizije temeljijo na prelomu, je preteklost pomembna. Kulturne specifikke se obravnava v historični zaznamovanosti, kar zajame uradne zgodovine, ideologije in osebne izkušnje.

Številne prakse se vzpostavljajo samoorganizirano in poudarjajo, da bo v prihodnje treba več zapisovati, vrednotiti proces transformacije, preteklih korakov, kar bi pripomoglo k boljšemu delovanju v prihodnosti. Retrospektiva in spremljanje osebnega oziroma skupnostnega delovanja (in transformiranja) se kažeta kot pomembna pri zamišljanju prihodnosti. A hkrati prakse učijo prožnosti. »Mi, ki gledamo na družbo iz krogov podrasti in delujemo skupnostno, opažamo preveč zabetonirane struge,« je komentiral Nara. »V organskih skupinah se dogajajo organska nihanja. Pomembna je strpnost, da jih toleriramo. Ne morem prisiliti, da bi stvari delovale, kot sem si jih jaz zamislil« (Ustni vir 6).

Fluidne oblike niso popolnoma ohlapne, utemeljene so v skupnem namenu, ki temelji na skupnih vrednotah. Novi scenariji se rojevajo iz takšnih sodelovanj, ne moremo jih popolnoma predvideti. Nara je večkrat poudaril, da morata cilj oziroma namen ostati jasna, sicer začnejo skupnosti razpadati. Nara je spregovoril tudi iz lastne izkušnje. Skupnost, ki jo je soustvarjal v Istri, so v času najinih srečanj razdvajali notranji konflikti. »Veliko energije je po-

trebne pri raziskovanju primernih orodij za moderiranje komunikacije vpletenih in kristaliziranje idej.« Opozoril je na sistematično spremljanje družbene dinamike.²⁰ »Treba je paziti na ravnovesje med osebnim, individualnim in skupnostjo. Skupnost ni skupina individualcev. Zelo pomembna je jasna vizija, ne da se ljudje združijo zaradi prakse« (Ustni vir 6).²¹ Razvila so se orodja, ki naj bi lajšala, a hkrati usmerjala družbeno dinamiko, spodbujala k ustvarjalnosti in povezovanju. Samoorganizirane pobude, ki udeležujejo decentralizirano, horizontalno upravljanje²² ter vzpostavljajo nove oblike upravljanja in komunikacije, namreč zahtevajo veliko uglaševanja. Pri eksperimentiranju z novimi strukturami se pojavljajo potrebe po veččinah komuniciranja, poslušanja, prepoznavanja svojih občutij (tudi zaradi izgorelosti).

Družbeno eksperimentiranja poudarjajo upočasnitev in postopno spreminjanje, a vendar odločitev za spremembo obravnavajo v prelomu. Prelomi so povezani z nelagodjem, z osebnostno ali družbeno krizo, z zavestno odločitvijo izstopa iz kalupa.²³ Pobudniki verjamejo, da do družbene transformacije vodi osebnostna transformacija. Sprememba v prihodnosti je mogoča s spreminjanjem sebe, z utelešenjem prakse, s udeleževanjem drugačnega načina življenja, dela, potrošnje in izmenjav, s čimer razvijemo nove vrednostne sisteme in moralo. Nara opozarja, da je to težko, saj ne gre zgolj za premik v glavi, temveč za spreminjanje utelešenih navad. Svojo življenjsko pot razume kot poklicanost: »Jaz se nisem za to odločil, to se ti zgodi, pridejo impulzi, se odzovem na njih, potem koraki sledijo.« Sklicuje se na odprtost, na občutenje, prebiranje znakov, ki mu sledi odločitev, »nekaj bom premaknil« (Ustni vir 6).

Sogovorniki poudarjajo zavestno odločitev za drugačnost in napor, ki je zato potreben; ne zgolj za odločitev, temveč za način življenja, ki ga takšna izbira prinaša. Večina njihovih sogovornikov te odločitve ni sprejela zaradi preživetja ali neposrednega izboljšanja življenjskega standarda, temveč zaradi iskanja lastnega smisla bivanja in delovanja, iz nestrinjanja in občutij lastne vpletenosti v sodobni global-

20 Nara je aktiven v mednarodni mreži Ecolise — v platformi za učenje, delovanje in zagovorništvo skupnostnih pobud. Mednarodne povezave so pomembne zaradi izmenjave izkušenj, za podporo, politično mobilizacijo in zagovorništvo (dialog z evropskimi institucijami) na ravni EU.

21 Ko sem začela z Naro podrobneje spremljati skupnostne prakse na mednarodni ravni, me je presenetila struktura organiziranosti, natančna navodila in opozorila.

22 Nekateri ideje in koncepte črpajo iz anarhističnih gibanj, permakulture, ekovaških in tranzicijskih pobud ter neformalnega izobraževanja. Za socialne veččine in komunikacijo se obračajo na moderatorska združenja, ki delujejo na krepitevi inkluzivne komunikacije.

23 Po pripovedovanju naj bi bilo družbenih eksperimentov več v marginaliziranih oziroma perifernih predelih, kjer je kriza večja: več v Španiji, Italiji, Grčiji ali v nekdanji vzhodni Nemčiji, v Sloveniji pa več v Mariboru kot v Ljubljani.

ni kapitalistični svet ekološkega in družbenega izčrpavanja. Družbeno eksperimentiraje postavlja moralne zahteve za drugačen družbeni red, za predružačen je kriterijev dobrega življenja vseh bivajočih na planetu.²⁴

Marjana dela v angleški nevladni organizaciji Local Futures. Že pred leti je s pisanjem bloga želela širiti ideje o dopolnilnih ekonomskih rešitvah in pomenu lokalnega, sooblikovala je tudi tranzicijsko gibanje v Sloveniji. Razložila je: »Zame je večina stvari, ki jih počnemo na tem planetu, brez smisla in škodljivih« (Ustni vir 7). Vprašanje je torej, kako svoje delovanje in bivanje preoblikovati po drugačnih načelih. Pobudniki se zaradi takšnih občutenj in ideje »aktivnega člana skupnosti«, o katerem je spregovorila Gaja (Ustni vir 3), učijo drugačnosti. Motivira jih moralno-etična zavezanost, delovanje, usmerjeno k ustvarjanju in utelešanju drugačne morale »pravičnega« in »dobrega«. Ne glede na to, da prakse zajamejo zavestno odločitev in moralno-etično prevrednotenje, vizij ne občutimo kot racionalne strateške navigacije. Vizije se utelešajo in delijo v skupnem prostoru, kar krepi povezanost in občutenje skupnosti.

Ko sem Naro obiskala v Trajnostnem parku Istra, so eksperiment razdvajali notranji konflikti in spori. Nara je o tem veliko razmišljala, svoja občutja in opazovanja je tudi popisala. Kot pisatelj svojo vlogo vidi tudi v opazovanju iz daljave. Maja 2017 je skupaj z Manjo, prav tako iz parka Istra, organiziral trajnostni inkubator, kjer sta s sodelujočimi obravnavala probleme v skupnostnih praksah. Predstavila sta njihov poskus vzpostavitve skupnosti z razmislekom, kje je šlo narobe in zakaj. Kot sta povedala, devet od desetih družbenih poskusov v mednarodnem prostoru ne uspe zaradi nejasno definirane vizije, nesoglasij, nerealnih pričakovanj in izgorelosti. Čeprav številka preseneti, Nara tega ne vidi kot nemogočega. Vsak poskus pusti sled, na kateri je mogoče graditi v prihodnosti. Tudi trajnostni park deluje naprej, pa čeprav razdeljen v dve enoti, od katerih se je ena preimenovala v Sončni grič, društvo za trajnostno kulturo bivanja. Tako kot drugi sogovorniki je tudi Gaja neuspeh umestila v jedro eksperimentiranja: »Vemo, kaj ne funkcionira, in zato moramo preizkušati nove načine drugačnih vzorcev delovanja. To je proces. Morda ti ne uspe, a vendar sprožiš polje razmisleka.« Ob tem se je jezila, da so v Sloveniji pogosti odzivi, češ, spet nekaj ni uspelo. »Ni res. Neuspeh nekaj sproži« (Ustni vir 3).

Ljudje, s katerimi sem se pogovarjala, ne trdijo, da živijo zunaj sistema,²⁵ težijo pa k udejanjanju drugačnosti, s katero zavestno izzivajo hegemonске sisteme. Uporniška drža, kot je to poimenoval Nara, zaznamuje njihovo izkušnjo in samopercepcijo. Družbena ustvarjalnost je usmerjena k de-

janjem, ki transformirajo tako vrednosti in vrednote kot tudi sestava vpletenih. Sodelujoči verjamejo v moč transformacije s sodelovanjem, učenjem in utelešenjem novih praks.

Z vzpostavljanjem novih imaginarijev, s krepitvijo in širitvijo diskurzivnega prostora drugačnosti in z življenjsko izkušnjo praks je prihodnost, ki morda z današnjega vidika in obstoječih razmer za marsikoga ni zamisljiva, dejansko že tu. »In potem se zavemo, da pri tem nismo sami in da to prihodnost živimo že zdaj,« je pri opisu skupnostnih praks in ekovasi v mednarodnem prostoru zapisal Nara (Spletni vir 1).

Podobno se je na prihodnost v sedanosti sklicevala Gaja, ki poskuša s partnerjem živeti načela trajnostnega razvoja v praksi. Gaja pozna različne pobude, vključena je v številne mreže, pazi, kje in kaj kupuje – obleke večinoma na izmenjavah – ima svoj vrt, poskuša čim več pridelati sama oziroma kupuje pri Zelenem krogu (skupno naročanje pri različnih ekoloških kmetijah).

Najslabše mi je bilo v petek popoldne [bil je mraz in je deževalo, op. a.] se usesiti v avto, ker jaz sem vedno na kolesu. Neugodno mi je bilo. Lažje bi bilo iti do sosednjega marketa. Ampak jaz sem vedela, zakaj to delam. In ko sem šla, sem naenkrat dobila dober občutek. Izmenjave so se zgodile z ljudmi, poklepetali smo, sem šla od ene kmetije do druge. Me je napolnilo z energijo. To bi razpotegnila na družbeno raven. Sem hitro 'potem' videla. Ni 'potem' v smislu 'živim za potem', ampak je ta trenutek zdaj.
(Ustni vir 3)

Primer navajam za ilustracijo časovne percepcije prihodnosti. Gaja je ubesedila idejo družbenih eksperimentatorjev, da je s tem, ko živimo prakse, ki temeljijo na drugačnih vrednotah, in širimo polje zamisljivega, prihodnost že tu. Prakse so utemeljene na prelomu s sodobnostjo in usmerjene v ustvarjanje drugačne pogojenosti za prihodnje generacije. Dejansko pa je vizija tista, ki zaznamuje sedanost vpletenih, povezana je z njihovo identiteto, samopercepcijo, prepoznanjem, pripadnostjo in specifičnimi vrednotami.

Ne glede na to, da družbeni eksperimentatorji naslavljajo dolgoročnejšo perspektivo in neposredno prihodnost (tukaj in zdaj), so v vsakdanjem življenju vpeti tudi v druge časovne strukture. V vsakdanjem življenju so roki za oddaje projektov, vsakdanja negotovost, srečanja, sestanki, prekarne razmere, ki zaznamujejo njihove časovne izkušnje kratkoročne in punktuirane oziroma neposredne in datumsko zamejene prihodnosti (Guyer 2007). Poleg časovnosti slednje zajema tudi pogajanja med ideali, načeli in prevladujočim načinom življenja, razočaranji in izčrpanostjo.

²⁴ Razmišljanje zaznamuje tudi ideje, ki jih prinaša koncept aktivnega državljanstva in globalne povezanosti.

²⁵ Nekateri nočejo govoriti o alternativni, temveč o dopolnjujočem, komplementarnem (gl. Spletni vir 3).

Sklep

Vizije podjetništva, osrednje metanaracije družbenega razvoja, postavljam ob bok vizijam družbenega eksperimentiranja (utemeljenega na kritiki prevladujoče paradigme in iskanju drugačne poti) in socialnega podjetništva, ki ga zaznavam kot preplet med obema. Ne trdim, da so v vsakdanjem življenju meje med naracijami in vizijami jasne. Pogosto prihaja do prehajanj in prepletov kot tudi do pogajanj. Vizije se sklicujejo druga na drugo (pa čeprav v kritiki), se medsebojno napajajo in se druga na drugo odzivajo.

V članku obravnavam podjetništvo kot družbeni model razvoja in delovanja v prihodnosti, vezanega na preoblikovanje subjektivitet in ne konkretno na podjetnike poslovneže oziroma samozaposlene. A vseeno poudarjam, da metanaracija podjetništva tudi podjetnike zaznamuje na različne načine. Njihovo delovanje poleg tržnih vrednosti določajo številni družbeno-kulturni vidiki, osebne vizije in poslanstva. Enako je v socialnem podjetništvu; vizije se v iskanju drugačnega načina življenja, gospodarstva in odkrivanju svojega poslanstva prepletajo tudi z družbenim eksperimentiranjem.

Vse opisane oblike vizij poudarjajo odločitev posameznika, samoaktivacijo (oz. angažma) in delovanje. Sklicujejo se na podoben besednjak, zato je pomembno prisluhniti, kako jih ljudje razumejo in tolmačijo. Slednje je še posebej pomembno, saj družbeni eksperimentatorji opozarjajo, da gospodarski sektor ugrablja in si po svojih interesih prilašča družbene rešitve, ki se v praksi vzpostavljajo na terenu. Razvojna paradigma namreč spodbuja inovativno podjetništvo, med drugim tudi socialne inovacije. S socialnimi inovacijami cilja na odzive in iskanje rešitev na lokalni ravni, ljudi spodbuja k družbenemu eksperimentiranju. Zato prihaja do tesnejšega povezovanja med neformalnimi, lokalnimi, civilnimi pobudami in regionalno, nacionalno, formalno, institucionalizirano ravnijo. A po drugi strani procese spremljajo neoliberalna prilaščanja družbenih praks (glej Poljak Istenič 2018). Gospodarski sektor in politika za svoje interese primere »dobrih praks« s terena vključujeta v svoje programe. Takšna (neoliberalna) popačenja »dobrih praks« posledično vzpostavljajo nove neenakosti in družbeno-okoljske probleme.

Podjetniki, socialni podjetniki in družbeni eksperimentatorji nimajo pričakovanj, da bi se razmere stabilizirale. Sprememba je zapisana v naracijo globalnega kapitalističnega razvoja. Nekateri želijo razmere predružačiti, drugi verjamejo, da je spreminjanje del tržnega razvoja. O spremembi prihodnosti govorijo vizije vseh praks: podjetništva, socialnega podjetništva in družbenega eksperimentiranja. Vsi – podjetniki, socialni podjetniki in družbeni eksperimentatorji – se strinjajo, da mora sprememba priti od spodaj (od ljudi), a jo vidijo na različne načine. Za družbene eksperimentatorje in nekatere socialne podjetnike sprememba pomeni popolno predružačenje, medtem ko jo

drugi vidijo v samoaktivaciji na trgu, v izboljšanju svojega življenjskega standarda ali zaposlenih v podjetju.

Akcija (delovanje) je vrednota, s katero se transformirata vrednost in sestvo pri različnih načinih zamišljanja prihodnosti. Vizije izpostavljajo pomen osebne transformacije, sklicujejo se na mehanizme samoregulacije, samovrednotenja in izboljševanja kljub različnim interesom in usmeritvam. Sogovorniki poudarjajo moč energije, s katero opišejo telesna občutenja vizij, v narativnem izpostavljajo zavestno odločitev in racionalno delovanje. Vendar pa to ne pomeni, da vizije poganja zgolj racionalna strateška navigacija.

Podjetniki, socialni podjetniki in družbeni eksperimentatorji kljub različnim načelom in usmerjenosti pričakujejo boljše podporno okolje. Sklicujejo se na državne institucije oziroma formalno-pravni okvir. Skupna jim je kritika države oziroma pravno-administrativnega sistema in njenih predstavnikov; ti naj ne bi razumeli potreb, naj bi bili neodzivni, okorno birokratski, kopirali naj bi dokumente EU brez razumevanja osnovnih konceptov. Država s pravno-formalnim okvirom za vizije v Sloveniji tudi v prihodnosti ostaja relevantna potencialna sogovornica.

V vsakdanjem življenju se ljudje sklicujejo na družbene institucije in na pričakovanja, ki so sestavni del njihove oziroma širše družbene preteklosti. Ne glede na novo časovno orientacijo trenutne odzivnosti, ki jo spodbuja razvojna paradigma samoodgovornosti, razmislek o prihodnosti zajame vse tri časovne vidike, poleg sedanjosti ter slutnje o prihodnosti tudi preteklost.

Vizije prihodnosti je pomembno brati v širši družbeni pogojenosti in neenakosti, tudi v kontekstu metanaracije družbenega razvoja prihodnosti. Politično-ekonomski vidik družbenih neenakosti pokaže, kako širša družba nekatere vizije spodbuja, drugih pa ne (Hage 2003).

Čeprav tudi podjetnikov ne vodijo zgolj prevladujoče razvojne vizije, sama vizije prelomne družbene spremembe vendarle umeščam v polje družbenega eksperimentiranja. Kot kritičarko strukturne neenakosti me vizije družbenih eksperimentatorjev še posebej zanimajo, saj jih prakse eksplicitno naslavljajo. Vzpostavljanje novih sistemov vrednot je pomemben povezovalni element nastajajočih skupnosti. Občutenje vsakodnevnega spreminjanja vzorcev načina življenja napolnjuje z občutji ustvarjanja novega. Kar pa ne pomeni, da družbeni eksperimentatorji ne reproducirajo hegemonskih režimov, da niso (tudi) frustrirani, razočarani in izčrpani.

Razmišljanje družbenih eksperimentatorjev o prihodnosti zaznamuje neposredna prihodnost (Guyer 2007), a hkrati tudi dolgoročnejsa perspektiva. Poleg »tu in zdaj« naslavljajo čas, »ko nas ne bo več« (Gaja), našo odgovornost in zapuščino drugim rodovom, generacijam in planetu. Vizije niso napovedi prihodnosti,²⁶ temveč glasniki novih

26 Modele verjetnosti in napovedi ekonomije (ali finančnega sektorja), temelječe na diagnozah in preračunavanjih, moramo ločiti od eti-

možnosti, ki vnašajo upanje. Upanje motivira k delovanju danes, a hkrati ostaja odprto v čas in prostor onkraj meja človekovega delovanja.²⁷

Ne glede na to, kako uspešni so poskusi družbenega eksperimentiranja na sistemski ravni, izkušnje ustvarjanja drugačnosti, samoorganiziranosti in sodelovanja pomembno zaznamujejo tako identitete vpletenih kot tudi širši prostor. S širitvijo polja zamisljivega ustvarjajo upanje in optimizem, ki ne poganjata zgolj vpletenih, temveč tudi druge, ki o tem berejo oziroma se udeležujejo predstavitvenih srečanj. To sicer ne pomeni, da so ljudje vsak dan polni optimizma in upov, a vendar se z interakcijo širi upanje, da je mogoče živeti drugače, kar deluje kot družbena sila, ki poganja delovanje ljudi.

Literatura

- APPADURAI, Arjun: *The Future as Cultural Fact: Essays on the Global Condition*. Verso: New York, 2013.
- BARTULOVIC, Alenka: Neskončnost povojne »rekonstrukcije«: Sarajevo med čakanjem in upanjem. *Etnolog* 22, 129–145, 2012.
- BLOCH, Ernst: *The Principle of Hope*. London: Blackwell, 1986 [1959].
- CAPUDER, Jure: Predgovor: Hlapec Jernej in njegova pravica. V: Nara Petrovič, *Slovenija: Navodila za uporabo: Vodič do osebne in skupne suverenosti*. Ljubljana: Sanje, 2017, 7–8.
- CRAPANZANO, Vincent: Reflections on Hope as a Category of Social and Psychological Analysis. *Cultural Anthropology* 18 (1), 2003, 3–32.
- DRAGOŠ, Srečo in Vesna Leskošek: Slovenska smer. V: Srečo Dragoš in Vesna Leskošek (ur.), *Gospodarstvo za 1 %: Oxfamovo poročilo št. 210: Slovenska smer*. Ljubljana: Založba I*cf, 2016, 87–125.
- GERSHON, Ilana: Neoliberal Agency. *Current Anthropology* 52 (4), 2011, 537–555.
- GERSHON, Ilana: "I'm not a Businessman, I'm a Business, Man": Typing the Neoliberal Self into a Branded Existence. *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 6 (3), 2016, 223–246.
- GREGORIČ BON, Nataša: Na poti v Evropo: Upanje in razmišljanje o prihodnosti v Albaniji. *Glasnik SED* 55 (1–2), 2015, 48–56.
- GUYER, Jane: Prophecy and the Near Future: Thoughts on Macroeconomic, Evangelical, and Punctuated Time. *American Ethnologist* 34 (3), 2007, 409–421.
- HAGE, Ghassan: *Against Paranoid Nationalism: Searching for Hope in a Shrinking Society*. Sidney: Pluto Press, 2003.
- HARVEY, David: From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in late Capitalism. *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography* 71 (1), 1989, 3–17.
- HARVEY, David: *Spaces of Hope*. Berkeley: University of California Press, 2000.
- JURANČIČ ŠRIBAR, Luna: *Barva daru: Od teorije k praksi vzpostavljanja ekonomije daru znotraj kapitalizma*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Alma Mater ISH, 2016.
- KANJUO MRČELA, Aleksandra in Miroljub Ignjatović: Od prožnosti do prekarnosti dela: Stopnjevanje negativnih sprememb na začetku 21. stoletja. *Teorija in praksa* 52 (3), 2015, 350–381.
- KLEIST Nauja in Stef Jansen: Introduction: Hope over Time – Crisis, Immobility and Future-Making. *History and Anthropology* 27 (4), 2016, 373–392.
- KOZOROG, Miha: *Festivalski kraji: Koncepti, politike in upanje na periferiji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013.
- KOVAČIČ, Gorazd: Vpliv individualizacije in internalizacije na razredno zavest. V: Goran Lukič in Rastko Močnik (ur.), *Sindikalno gibanje odpira nove poglede*. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 2008, 117–136.
- LAZAREVIČ, Žarko: Zadrugištvo v Sloveniji v času kapitalizmom. *Arhivi* 17 (1–2), 1994, 12–18.
- LAZAREVIČ, Žarko: Ekonomska samozaščita in odgovornost: Zadrugištvo kot orodje obvladovanja osebnih tveganj. V: Andrej Studen (ur.), *Pomisli na jutri: O zgodovini (samo)odgovornosti*. (Vpogledi, 6). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, 99–122.
- LESKOŠEK, Vesna idr: *Revščina zaposlenih*. Ljubljana: Sophia, 2013.
- LESKOŠEK, Vesna: From Welfare Fraud to Welfare as Fraud. V: Timo Harrikari idr. (ur.), *Social Change and Social Work: The Changing Societal Conditions of Social Work in Time and Place*. Farnham, UK: Ashgate, 2014, 49–65.
- MIYAZAKI, Hirokazu: *The Method of Hope: Anthropology, Philosophy, and Fijian Knowledge*. Stanford: Stanford University Press, 2004.
- MIYAZAKI, Hirokazu: Economy of Dreams: Hope in Global Capitalism and Its Critiques. *Cultural Anthropology* 21 (2), 2006, 147–172.
- PETROVIČ, Nara: *Slovenija: Navodila za uporabo: Vodič do osebne in skupne suverenosti*. Ljubljana: Sanje, 2017.
- PFEILSTETTER, Richard: Mann der Tat, Enterprise Culture and Ethno-preneurs: Discussing the Scope of Affirmative, Critical and Pragmatic Approaches to Entrepreneurship in Spain. *Sociologus* 66 (2), 2016, 183–202.
- POLJAK ISTENIČ, Saša: Green Resistance or Reproduction of Neoliberal Politics?: Grassroots Collaborative Practices in Slovenia's "Green Capital" Ljubljana. *Ethnologia Europaea* 48 (1): 34–49.

²⁷ ke možnosti, ki jih postavljajo vizije drugačnosti (Appadurai 2013: 295–298).

²⁷ Upanje odpira prostor onkraj človeške tvornosti, ki je odvisen od boga, usode, naključja ali česa drugega (Bloch 1986 [1959]; Crapanzano 2003; Miyazaki 2004). O upanju piše več antropologov; med drugim se pojavlja kot kritika globalnega kapitalizma (Hage 2003; Harvey 2000), kot način spopadanja z negotovostjo (več o literaturi glej Kleist in Jansen 2016), kot sestavni del vedenja in delovanja (Miyazaki 2004, 2006), v postsocialističnih kontekstih pa so o upanju med drugimi pisali Žigon (2009) in med slovenskimi avtorji Bartulović (2012), Kozorog (2013) in Gregorič Bon (2015).

ROSE, Nikolas: *Inventing Ourselves: Psychology, Power and Personhood*. New York: Cambridge University Press, 1998.

ROSE, Nikolas in Peter Miller: *Governing Economic Life. Economy and Society* 19 (1), 1990, 1–31.

ROSE, Nikolas in Peter Miller: *Governing the Present: Administering Economic, Social and Personal Life*. Cambridge: Polity Press, 2008.

URCIUOLI, Bonnie: Skills and Selves in the New Workplace. *American Ethnologist* 35 (2), 2008, 211–228.

VODOPIVEC, Nina: Samoodgovornost – paradigma sodobne modernizacije: Izziv ali grožnja. V: Andrej Studen (ur.), *Pomisli na jutri: O zgodovini (samo)odgovornosti*. (Vpogledi, 6). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012a, 223–245.

VODOPIVEC, Nina: »Dovolj je! Nismo številke, ljudje smo!«: Industrijski delavci in posledice sodobnega prestrukturiranja. V: Jaka Repič in Jože Hudales (ur.), *Antropološki vidiki načinov življenja v mestih*. (Zupaničeva knjižnica, 36). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012b, 187–210.

VODOPIVEC, Nina: Postsocialistična tranzicija v antropološki perspektivi. V: Aleksander Lorenčič in Željko Oset (ur.), *Regionalni vidiki tranzicije*. (Vpogledi, 16). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016, 33–48.

VODOPIVEC, Nina: Creativity in Production and Work: Experiences from Slovenia. *Traditiones* 46 (1–2), 2017, 127–147.

WILF, Eitan: Routinized Business Innovation: An Undertheorized Engine of Cultural Evolution. *American Anthropologist* 117 (4), 2015, 679–692.

ZIDAR, Romana: Socialno podjetništvo, trend mnogih obrazov. *Socialno delo* 52, 2013, 291–305.

ŽIGON, Jarrett: Hope Dies Last: Two Aspects of Hope in Contemporary Moscow. *Anthropological Theory* 9 (3), 2009, 253–271.

Ustni viri

Ustni vir 1: Jadranka, intervju, Ljubljana, 15. 3. 2017.

Ustni vir 2: Lenka, intervju, Ljubljana, 3. 4. 2017.

Ustni vir 3: Gaja, intervju, Ljubljana, 30. 1. 2017; Ljubljana, 15. 5. 2017.

Ustni vir 4: Luna, intervju, Ljubljana, 20. 6. 2017.

Ustni vir 5: Mojca, intervju, Sevnica, 8. 5. 2017.

Ustni vir 6: Nara, intervju, Ljubljana, 14. 2. 2017; Gračišče, 14. 3. 2017; Gračišče, 3. 5. 2017; Medvode, 16. 6. 2017.

Ustni vir 7: Marjana, intervju, Novo mesto, 18. 10. 2017.

Spletni viri

Spletni vir 1: PETROVIČ, Nara: Prihodnost živeti že zdaj, *Delo*, 29. 7. 2017; www.delo.si/sobotna/prihodnost-ziveti-ze-danes.html, 12. 12. 2017.

Spletni vir 2: Umanotera, Slovenska fundacija za trajnostni razvoj; www.umanotera.org, 12. 12. 2017.

Spletni vir 3: Vzporedna Slovenija; www.vzporedna-slovenija.si, 12. 12. 2017.

Visions of the Future and Social Changes in Slovenia: Entrepreneurship, Social Entrepreneurship and Social Experimentation

The article focuses on three different vision modalities of the future in Slovenia: the meta-narrative about entrepreneurship as a driving force of social development; social entrepreneurship as a formal agent of social changes; and a variety of social experimentation practices or initiatives, which generate hope and encourage the implementation of social changes. Not all of these visions are analysed in the same manner, i.e. entrepreneurship is studied as a meta-narrative, while social entrepreneurship and social experimentation are explored at the experiential level. The three vision modalities are referred to because they are perceived in the context of their common ideational characterisation and mutual feedback (even though in a critique). The article indicates that certain similarities exist between these visions of the future: entrepreneurs, social entrepreneurs, and social experimenters do not expect the social situation to stabilise. Some of them wish to change it, while others believe that the change is a part of market development. Everyone agrees that changes should originate from below (from the people), but see them in a variety of ways. In the minds of social experimenters and some social entrepreneurs, change implies a total transformation, while others see it as self-activation on the market. The visions emphasise the decisions of individuals, their self-activation (or engagement), and action. They underline the importance of personal transformation and refer to the mechanisms of self-regulation, self-evaluation and improvement, despite a variety of interests and orientations. The common point of all these visions is a critique of the legal-administrative system, as more support is expected from the state institutions or the formal legal framework.

The developmental paradigm promotes social innovation and the search for solutions at the local level, while encouraging people to engage in social experimentation. For this reason, a closer cooperation between informal, local, and civil initiatives on the one hand and the national, formal and institutionalised level on the other hand is promoted and keeps occurring. However, cooperation often results in the political and economic (neoliberal) appropriation of social practices.

The article deals with the visions as hope, steering the activities towards the creation of a different future. The visions – characterised by the past as well as the present – are related to experiencing the present as well as to the transformation of values, tenets, and identities.

The article places the visions that involve watershed social changes in the context of social experimentation. The visions of social experimenters are characterised by the imminent future, but at the same time also by a long-term perspective, i.e. the time that involves responsibility and the heritage of the coming generations as well as of our planet itself.

